

Boekbesprekingen

Arnold Zweig, *De strijd om sergeant Grisja*, vert. Lilian Caris, Uitgeverij Cossee, Amsterdam 2013; ISBN: 9789059364530; 432 pag., €27,90

Laat ik vooropstellen dat *De strijd om sergeant Grisja* een historische roman is. Sergeant Grisja heeft nooit geleefd. Andere personages, zoals Ober-Ost ('Oberbefehlshaber Osten') Albert Schieffenzahn, Zijne Excellentie Otto von Lychov, soldate Babka, hebben nooit bestaan. De strijd waarover wordt geschreven heeft nooit plaatsgevonden. Maar – en dit is de belangrijkste reden waarom deze roman het verdient in een historisch wetenschappelijk tijdschrift te worden besproken: de historische context van het verhaal is werkelijkheid. De aankleding is fictief: doch het portret dat auteur Arnold Zweig (1887 – 1968) schetst van de verhoudingen tussen de macht en het recht van de Duitse staat, van de menselijke waardigheid en van de sfeer van het oostfront tijdens de Eerste Wereldoorlog, is dat allesbehalve.

Het is half maart 1917. In het Duitse gevangenkamp Navarisjki, honderden kilometers ten westen van het oostelijke front, waar de grond is bevroren en het sneeuwt, bespreekt gevangene nummer 173,

sergeant Grisja Iljitsj Paprotkin, met twee kameraden uit het Russische leger zijn poging om het kamp te ontvluchten. In een uithoek van het Russische rijk wachten zijn vrouw en pasgeboren dochtertje op zijn terugkomst. Op zijn borst prijkt een Sint-Joriskruis, maar voor hem is de oorlog voorbij; na vijftien maanden oorlog en zestien maanden gevangenschap verlangt hij naar huis.

Enkele dagen later, vele kilometers verder naar het oosten, zien we Grisja door een wit en leeg landschap strompelen. Op een open plek midden in het bos, waar een wirwar van omgeschoten bomen en gaten van geëxplodeerde

granaten zichtbaar zijn, komt hij in onverwacht gezelschap van Russische vluchtelingen en Duitse deserteurs. Eén daarvan, de (Russisch-)Litouwse Babka, verschaft Grisja de penning en daarmee de identiteit van een overleden gedeserteerde Russische infanterist, Ilja Pavlovitsj Bjoezjov. Volgens Babka bestaat er met deze identiteit een grotere kans om de Duitse linies te passeren; ze denkt namelijk dat Russische deserteurs in Duitsland in hoger aanzien staan dan ontsnapte krijgsgevangenen. Later zal dit een ongelukkige aanname blijken. Niet zonder Babka's lichaamswarmte te hebben gevoeld trekt Grisja verder oostwaarts.

Inmiddels voorbij het front wordt Grisja, onder de naam Bjoezjov, ongelukkigerwijs in een Duitse voorstad opgepakt en belandt hij in de gevangenis van de Jodenstad Mervinsk, het hoofdkwartier waarin de divisie van Von Lychov is gevestigd. De oude, aristocratische Pruis Von Lychov had in zijn zeventig levensjaren de Frans-Duitse oorlog van 1870-71 mogen meemaken en was nu in de Eerste Wereldoorlog generaal van een divisie aan het oostfront. In het boek personifieert hij het recht en de moraal, de twee pilaren van Duitsland. Daar Bjoezjov zich niet volgens de verordening

vanuit Bialystok had gemeld bij de Duitse bezetters als deserteur, dient hij wegens spionage te worden gefusilleerd. De door Duitsland bezette stad Bialystok is de zetel van de Ober-Ost Schieffenzahn, vanwaar alle bevelen, verordeningen, verplaatsingen en verloven van de besturende macht uitgingen. Schieffenzahn representeert de macht en is de niet-adellijke burger die het op eigen kracht hogerop heeft weten te brengen.

Wanneer aan Bjoezjov het doodvonnis wordt voorgelezen, wankelt hij door ontgoocheling – had hij niet gedacht dat deze aangenomen identiteit hem juist zou redden? – maar herpakt zich in zijn cel en vraagt naar de militaire rechter. Grisja peinst: 'Die Bjoezjov was eenmaal door een kogel gestorven en dus moest hij telkens weer door een kogel sterven.' Doden hebben hun lot ondergaan en houden zich daarbij. Grisja's onechte identiteit had hem ongeluk gebracht; als hij moest sterven, dan liever in zijn eigen harnas. Er wordt een onderzoek ingesteld naar de werkelijke identiteit van Grisja, die uiteindelijk wordt bevestigd door twee kampbewakers uit Navarisjki. Het tweede rechtelijke oordeel valt vervolgens gunstig uit; ofschoon dit werd verworpen door Schieffenzahn. Volgens de Ober-Ost is er niet alleen geen absoluut bewijs

van de identiteit van Bjoezjov als Grisja, maar weegt bovendien de militair-politieke kant zwaarder dan de “zwakke” juridische argumenten. Dat wil zeggen: er mocht geen precedent worden gecreëerd voor de eigen Duitse soldaten om straffeloos te deserteren.

De Jood Poznanski die in deze oorlogsdagen militaire rechter in de regio was, ging tezamen met Von Lychov in het verweer tegen Schieffenzahn, maar ook tegen de eigen bezettende ritmeester Von Brettschneider die verantwoordelijk was voor de gevangenen en onder het bevel van Schieffenzahn stond. Dankzij een onduidelijke constellatie van gezagsverhoudingen, hadden de fronttroepen en de blijvende bezetters verschillende machthebbers in verschillende situaties. Wat volgde was een machtsrijd tussen twee militaire kampen, het centrum en het front; tussen twee generaties, het burgerdom en de aristocratie; tussen twee principes, het macht en het recht – waarbij de inzet niet alleen Grisja was, maar ook de oorlog zelf ter discussie stond, evenals de gehele waardigheid van Duitsland. Deze machtsrijd mag ironisch heten, in de wetenschap dat met het recht werd geschermd in een oorlog waar soldaten aan de lopende band stierven, zonder het recht ooit te hebben aanschouwd.

Op een meesterlijke manier pelt Zweig laag voor laag de militaire conventie en de oorlogsmoraal af. Zodat we de bewaker van Grisja, Hermann Sacht, uiteindelijk niet meer als een korporaal in dienst zien, maar als de Oost-Berlijner die hij eigenlijk is, een gewone jonge vader die in een fabriek werkt. De gevarieerde Duitse personages aan het front hebben een overeenkomstige eigenschap, die door rangen en standen heen snijdt: ze zijn gebonden aan het centrale bevel, aan de macht die knelt en immobiel maakt; ze zijn inert. En de Duitsers in het centrum van de macht? Ook zij worden gekneld door de macht – en het maakt hun blind.

Zweig biedt een rijk portret, dat tegelijkertijd hier en daar lijdt aan overvloed: bijna alle beken, boomtoppen en beesten die Grisja op zijn reis passeert, worden besproken, waardoor het boek hier en daar breedspakig is. Desondanks heeft Zweig met dit boek een prachtige beschrijving gegeven van de sfeer aan het oostelijke front ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. De verkeers- en informatieborden die in zeven talen werden gedrukt; de gemengde houding van de Duitsers tegenover de overwegend Joodse bevolking; de snijdende kou waarin werd gevochten; de letterlijke en figuurlijke afstand

tussen het oostelijke front en het commandocentrum; de besprekingen van hoge Duitse militairen onder het oog van Russische tsaren, die vanuit hun portretten op hen neerkeken; de zwervende gewapende bendes in het uitgestrekte landschap; de warmte die de soldaten gebroederlijk aan het einde van de dag opzochten; enzovoorts.

Het meest aan-grijpende aan *De strijd om sergeant Grisja* is dat het verhaal op een zo aansprekende, zo natuurlijke wijze is geschreven dat de onvolkomenheid van de mens (in oorlogstijd) als een voldongen feit wordt gepresenteerd. Als we nog niet wisten dat mensen met de ogen wijd open elkaar op de meest afschuwelijke wijze kunnen behandelen, dan wijst Zweig ons niet alleen hier op, maar impliceert hij ook dat de berusting hierin het enige antwoord is op een zinloos leven. Het is een bittere boodschap, maar een ander antwoord heeft Zweig niet. Grisja is zijn getuigenis.

Bas Gooijer

Chris van der Heijden, *Zwarte canon: over de schaduwzijde van de geschiedenis*, Atlas Contact, Amsterdam en Antwerpen 2013; ISBN: 9789045023663; 144 pag., €12,50

Zwarte canon: Over de schaduwzijde van de geschiedenis is de meest recente bijdrage aan een publieke discussie die eigenlijk al jaren in het verleden ligt: de *Canon van Nederland*. Ter herinnering: in januari 2005 publiceerde de Onderwijsraad een rapport met de titel *De stand van educatief Nederland*. In dit rapport bepleitte de Onderwijsraad meer aandacht voor de socialisatietoon van het onderwijs in de vorm van een canon bestaande uit 'die waardevolle onderdelen van onze cultuur en geschiedenis.'¹ Nog datzelfde jaar werd door toenmalig minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Maria van der Hoeven, de commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon ("commissie-Van Oostrom", naar de voorzitter Frits van Oostrom) ingesteld. In een drietal rapporten zette deze commissie het resultaat van haar werk uiteen. De eerste twee rapporten werden in oktober van 2006 gepubliceerd. Het eerste rapport bevatte de rechtvaardiging van en toelichting op *de Canon van Nederland*; het tweede rapport was de daadwerkelijke *Canon*. Het derde rapport uit 2007 was

een reflectie- en evaluatieverslag van de commissie.² Vooral het nut en noodzaak van een “canon van Nederland”, de specifieke inhoud, en de implicaties van de *Canon* voor het geschiedenisonderwijs, waren vanaf de eerste dag onderwerpen van grote discussie.³ De *Canon van Nederland* is uiteindelijk nooit ingevoerd als verplichte stof voor het geschiedenisonderwijs in de basisvorming.

In *Zwarte canon* argumenteert Van der Heijden kra-chtig tégen een officiële geschiedenis-canon, maar het wordt nooit duidelijk waar hij dan vóór argumenteert. De *Canon* is volgens Van der Heijden te eenzijdig, te positief, te “wit” (als in “witgewassen”).

Daarom komt hij met een tegenhanger. Het praktisch doel van zijn *Zwarte canon*, behalve als protest, wordt nooit duidelijk.

Van der Heijden opent met een politiek gekleurde en provocerende beschrijving van de politieke achtergrond van de *Canon*. Zijn pen is ironisch, maar hij vervalt regelmatig in overdrijving en holle retoriek.⁴ In het tweede hoofdstuk weidt hij uit over de standplaatsgebondenheid

van de mens. De mens neigt naar ethnocentrisme, geocentrisme, enz. Dit hoofdstuk bevat geen schokkende of nieuwe uitspraken, maar dient voornamelijk als conceptueel opzetje om de vermeende vanzelfsprekendheid waarmee men het Nederlandse verleden heeft gecanoniseerd te verzwakken. Het volgende hoofdstuk vormt bijna een derde van het hele boek, en er komt geen

witte noch zwarte canon aan te pas. Het relatief lange hoofdstuk blijft door de thematische reikwijdte helaas een oppervlakkige beschouwing van de “*history wars*”, de strijd om de representatie van het verleden in Spanje, Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten. Een casestudy minder had dit hoofdstuk goed

gedaan, maar het is desondanks verreweg het beste hoofdstuk in *Zwarte canon*. Pas in het vierde hoofdstuk komt Van der Heijden toe aan zijn voornamelijk normatieve kritiek op de *Canon van Nederland*, waarbij hij vooral zijn pijlen richt op de vermeende vaderlandsverheerlijkende propagandafunctie van de *Canon*. Het vijfde hoofdstuk omvat de titulaire zwarte canon, met vijftien historische thema's variërend van

‘de Chinezenmoord van 1740’ tot de ‘Omgang met de Joodse landgenoten’ naar ‘Berekende verdraagzaamheid c.q. onverschilligheid.’ Het laatste hoofdstuk is een conclusie, waarin Van der Heijden zijn opvattingen een laatste maal herhaalt.

De structuur van *Zwarte canon* is warrig. De hoofdstukken lopen niet vloeiend in elkaar over en opmerkelijk genoeg ontbreekt juist de samenhang tussen de verschillende hoofdstukken. Kritiek op de *Canon* in het bijzonder en canonisering van het verleden meer algemeen is de rode draad, maar de kritiek wordt nooit systematisch. Zo wordt nergens expliciet gesteld wat het verband is tussen de geschiedenisstrijd in post-Franco Spanje en de oververtegenwoordiging van de zeventiende eeuw in de vensters van de *Canon van Nederland*. De hoofdstukken zijn afzonderlijke, impliciet naar elkaar verwijzende essays. Dit is gezien de oorsprong van *Zwarte canon* als artikelen voor *Vrij Nederland* begrijpelijk, maar geen excuus. In deze verstrengeling van ideeën en opvattingen vormt een drietal wederkerende stellingen het hart van *Zwarte canon*:

1. De sociale werkelijkheid is standplaatsgebonden. Daarbij hebben mensen (en ook historici) de neiging het eigene als goed te

zien en het andere als vreemd of slecht.⁵

2. Er bestaat zoiets als “zoet” en “zuur” in het verleden en de geschiedschrijving en het geschiedenisonderwijs dienen dit te benadrukken.⁶

3. De *Canon van Nederland* geeft een te positieve beschrijving van het nationale verleden.⁷

De eerste stelling werkt Van der Heijden uit in het tweede hoofdstuk. Ook als hij zich had beperkt tot een kritiek van de inhoud en de functie van de *Canon van Nederland* was *Zwarte canon* als oude wijn in nieuwe zakken geweest – want Van der Heijden zegt in wezen niets wat anderen niet eerder hebben gezegd – , maar dan was *Zwarte canon* in ieder geval niet als de pot en ketel geweest. Het hele concept van zwarte pagina’s in de geschiedenis, de stelling dat geschiedenisonderwijs een socialisatietask heeft, de mening dat de *Canon van Nederland* een te positieve weergave van het verleden geeft; het vloeit allemaal voort uit Van der Heijdens eigen standplaatsgebondenheid. Zonder ironie schrijft hij in *Zwarte canon* dat de meeste historici neigen naar een moreel chauvinisme en een “kennistheoretisch utilitarisme” waar alleen de informatie die het eigen gelijk bevestigt als geldig wordt

gezien.⁸ Ook zouden historici ‘zich met hand en tand [verzetten] tegen de gedachte dat hun weergave van het verleden diep gekleurd zou zijn door de eigenzinnigheden van het heden.’⁹ *Zwarte canon* bewijst Van der Heijden op dit punt gelijk.

Het is lastig om een eerlijk oordeel te vellen over *Zwarte canon*. De discussie over de *Canon van Nederland* en haar plek in het onderwijs is al bijna tien jaar een gepasseerd station, waarbij de kritiek van Van der Heijden al eerder, door anderen en op superieure wijze is geuit. Wie de overtuiging heeft dat normatieve categorieën zoals goed en fout, wit en zwart verleden een plaats hebben in de geschiedschrijving/het geschiedenisonderwijs zal zich hoogstwaarschijnlijk kunnen vinden in *Zwarte canon*. Wie deze mening niet is toegedaan kan haar beter links laten liggen. Wie interesse heeft in de veelzijdige problematiek omtrent de *Canon van Nederland* en de canonisering van het verleden kan beter het superieure *Controverses* rond de canon van Maria Grever, Ed Jonker, Kees Ribbens en Siep Stuurman ter hand nemen.

Guido van 't Haar

Noten

1. Onderwijsraad, *De stand van educatief Nederland* (Artoos: Den Haag 2005) 13. Online beschikbaar via: http://www.onderwijsraad.nl/upload/publicaties/363/documenten/website_de_stand_van_educatief_nederland.pdf.
2. Voor de Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon en haar rapporten, zie de officiële website www.entoen.nu.
3. De lijst van commentaar en kritiek is groot. Ik beperk mij hier tot een drietal voorbeelden uit de academische wereld. Marieke de Vos (2009) ‘The Return of the Canon: Transforming Dutch History Teaching’, *History Workshop Journal* 67, 111–124; Willem Frijhoff (2007) ‘Daar spreken de regenten: Nieuwe canon is die van 19de-eeuwse natiestaat’, *Geschiedenis Magazine* 42:1, 40–45; Maria Grever, Ed Jonker, Kees Ribbens en Siep Stuurman, *Controverses rond de canon* (Van Gorcum: Assen 2006).
4. Deze uitspraak eist een voorbeeld. Over de compromispolitiek van Wim Kok: “Gezien zoveel talent voor compromissen kan het nauwelijks verbazen dat hij geboren was op de dag dat Neville Chamberlain in München met Hitler een compromis bereikte, 29 september 1938. Het zegt niks, maar toch.” Chris van der Heijden, *Zwarte canon. Over de schaduwzijden van de geschiedenis* (Atlas Contact: Amsterdam en Antwerpen 2013).
5. Van der Heijden, *Zwarte canon*, 23–34.
6. Het centrale uitgangspunt van *Zwarte canon*, aldus Van der Heijden zelf: “Zoals iedereen weet (...) is het

Boekbesprekingen

verleden een voortdurend op en af, een aaneenschakeling van mooie en minder mooie, goede en slechte momenten. Geschiedschrijving en geschiedenisonderwijs, aldus de stelling van dit boek, dienen die voortdurende afwisseling van zoet en zuur te beklemtonen.” Ibidem, 21–22.

7. Ibidem, 23, 95–96, 100–103, 113–114.
8. Ibidem, 156.
9. Ibidem, 117.